RELATIONSHIPS OF TATARS WITH OTHER COUNTRIES AND PEOPLES IN THE FIELD OF EDUCATION: PAST AND PRESENT

Lyalya Raisovna Murtazina,
Institute of History named after Sh.Mardzhani
of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan,
Entrance 5, Kremlin, Kazan, 420014, Russia,
lyalyamur@mail.ru.

The article explores the problem of relationships with other countries and people in the field of education as one of the major tendencies in the development of the Tatar enlightenment in different periods of its historical development – ranging from ancient Turk to the present day. On the basis of numerous sources, the author comes to the conclusion that cross-cultural communication manifests itself primarily in the form of the exchange of experience, the use of advanced achievements of other peoples, and interference in pedagogical processes. The author also makes an attempt to define the role of Islam in the development of the Tatar enlightenment. The article raises the issue of paying more attention to the use of the teaching experience of related peoples.

Key words: Tatar education, mekteby-madrasah, foreign countries, relationship in education, Turkic education, Bulgar period education, all-Islamic enlightenment, traditions of the Golden Horde, Kazan khanate, enlightenment, Jadidism, European education, all-Turkic pedagogical heritage, related peoples.

The expression of national ideas and concerns for national interests are among the main features determining the development of Tatar education. In each period of historical development education has set the goal of bringing up a moral Person, first of all, educated in national traditions – a man of spirit who has personal integrity and knowledge. At the same time, education as a social phenomenon cannot remain detached. Relationships with other countries' and peoples' education, borrowing their forefront modern researches, discussing and sharing their experience and so on had a notable impact on the development of Tatar education. This is an important factor that has influenced the evolution of Tatar education.

It is impossible to consider Tatar education development away from the influence of the moral norms and canons of world religions and also education and teaching systems and views in the field of education of such countries as the Empire of China, India, Central Asia, Iran and Arab states with which the Tatars were in contact from ancient times. The influence of Islam education was particularly deep. At the end of the 7th century religious schools began to open at the mosques after the spread of Islam among ancient Turks [1: 28]. Along with Islam, the Arabic alphabet and literature, the works of Eastern educators began spreading. In the Turkic Khanate, as well as in the Eastern religious education system, religious figures were moved on to educational work.

The schools at the Khan's palace can be considered as a factor proving that it was honourable to spread knowledge among the Turk grand people. The Turks, not being satisfied with studying in their countries, gained knowledge in foreign countries. For example it is known that Yollig Khagan and heretogh, Khans' consultor Tonyukuk studied in China. Gaining knowledge in China was considered most honourable and prestigious at that time [2: 60]. Such connections in the field of education led to spreading information about our nation and its education system.

The traditions of the ancient Turk period continued after the foundation of Volga Bulgaria: Bulgar education developed under the influence of all Islamic education. Acceptance of the Arabic alphabet by Bulgars was the reason for the increase in their international recognition and the strengthening of their trading, economical and cultural relations, particularly with Eastern Arab states and Iran. During that time Volga Bulgaria developed into a famous area of learning and science. The scientists and specialists from Baghdad were invited to teach Islam canons and rules [3: 142]. Well-known scientists came from across the Islamic world, and taught in Bulgar (for example, it is known in history that one of them, Suleyman Khuzha, came from Mecca and set up a madrasah in Bulgaria) [4: 78]. At that period at primary schools Arabic and Farsi languages, Quran and Hadith were taught as in other Islamic states. Arabic and Farsi functioned as two more literary lan-

guages among the literate [5: 34]. Along with theological knowledge non-religious subjects were also taught in the madrasahs. The state's own scientists in astronomy, medicine and history came into existence [6: 7]. It was considered especially respectful among Bulgar intellectuals to have a medical education.

The Bulgars, except for their own schools, tried to get an education from the famous scientists of the most prestigious educational and religious hubs of Bukhara, Samarkand, Ghazni, Nishapur, Baghdad, Balkh, and Martva [4: 77]. This made Eastern culture and scientific achievements accessible. Some of the intellectuals, having returned to their countries, continued their educational or scientific activities. For instance, the siblings Tazhetdin and Khasan ibn Yunys and Borhanetdin al-Bolgari are known to have gained their education in Mosul, in Iraq and Nishapur madrasahs, respectively. After returning home they wrote scientific works and versions of other scientists' treatises [7: 30].

Increased attention to learning languages at that time is a shining example showing the importance of relationships with the neighbouring states and their strengthening. The hero of the poem of Qol Ghali "Qissai Yosuf" Yusuf, for example, is known to have many professions and speak 72 languages. Speaking foreign languages gave an opportunity not only to develop trading and diplomatic contacts with other countries but also to accept their scientific and cultural achievements. However, educational traditions of foreign countries were always taken by the Bolgars creatively, and at the base of their education system there was folk pedagogy.

Cultural life generally developed under the conditions of the city in the states of the Golden Horde where cities and plains, sedentary and nomadic cultures lived in unity. Close ties between the Golden Horde and the Eastern and Western countries reflected on education together with other life spheres. As G.Daulatshin noted, the scientists, sheikhs and kadis of the Golden Horde used to go to Egypt to gain knowledge and conversely go to Egypt and Syria for teaching. In common, at that time educational contacts were very close between these countries [8: 275-276]. The teachers from the Central Asia, Eastern and Arabic countries are known to have taught at the madrasahs of the Golden Horde [9: 163]. Khans of the Horde, inviting poets and scientists from other regions, had them write odes for them.

In Kazan Khanate antecedent educational traditions were continued, many schools and madrasahs were built on money from the government and waqf. Large religious, cultural and educational centres were opened (Kazan, Bulgar and Bilyar).

In Kazan Khanate well-known reputable scientists who came from different regions of the Islamic world (Dar al-Islam) taught at "madrasah-i galiyas" where higher education was given. At one of the most famous madrasahs – Qol Sharif madrasah – Farsi was taught in addition to other subjects. The tradition of inviting poets, scientists and thinkers well-known in the Turkic world spread among Kazan khans. Building libraries and publishing scientific tomes were considered to be the most respected work. Shihabetdin Marjani wrote that according to some people's words there had been a very big and good library in Kazan, but unfortunately it had been burnt down after the Siege of Kazan [3: 158].

As in previous times, in Kazan khanate knowing many languages was considered honourable among the intellectuals. Especially Arabic and Farsi were in common use. Most people could read and write at that time. Even some of the craftsmen spoke Farsi very well; the gravestones and other things with writings which are related to that time tell us about it [4: 77].

After the destruction of Kazan Khanate the centuries-old traditions were lost, unprecedented isolation began in education, and relationships with foreign countries came to an end. Together with the mosques and madrasahs which were ruined, very rich libraries that had been collected in Kazan Khanate, ancient chronicles and textbooks were burnt down; thinkers and scientists were killed; the people were excluded from education. In the words of Sh.Marjani, "enlightenment was very much dilapidated" [3: 159]. So the system of education, which grew and developed through the centuries, was destroyed. A number of the Tatars had to escape to Dagestan, Crimea and Turkey and continue their education there, and after some time most of them came back [10: 238]. At that date the national culture and education system was mainly preserved under the conditions of the village unlike the earlier periods.

It became necessary for the Tsar and his administration to prepare state people who knew Tatar in order to deploy colonial policy in Central Asia and some Eastern countries. Thus, beside Russian, Tatar and European languages, Arabic, Farsi, Kalmyk, Mongolian, Chinese and other languages were taught in the Kazan gymnasium

which was opened for these purposes in 1758 [11: 5]. The Tsar's government used Tatar scientists as ambassadors and interpreters in establishing diplomatic relations with the Eastern countries [12: 14]. At the same time it is known that diplomatic correspondence with Eastern countries was carried on in Tatar [5: 33].

In the late 17th century, the Tatar youth, thirsting for knowledge, got their education in the Central Asia. As Sh.Marjani wrote Yunys akhun from Kazan country and mullah Mortaza bine Qotlygysh as-Simeti and others were among the first to start to Transoxiana [3: 233-234]. Among those who got an education in Bukhara, there was Mansur, grandfather of the first mufti of Orenburg Mukhametzyan Khusaenov. After returning to his native land he opened a large madrasah and was at the head of it.

In the second half of the 18th century Dagestan scientists played an important role in the reconstruction of the Tatar religious education system. Tatar imams who had gained an education there began to implement the Dagestan education model in the mid-Volga region (law, teaching Hadis, oratory and Arabic language) [1: 94]. Among other Dagestan scholars, Sh.Mardjani wrote quite a lot of information about the Tatar students of Mukhammat bine ad-Dagestani (including Mansur bine al-Boryndykyi) [3: 211].

In the late 18th century, Tatars had acquired strong trading relations with Central Asia, so the youth headed to Bukhara in search of a religious education[1]. As they returned to their homeland, they opened Islam theology based madrasahs following the example of the Central Asia establishments. The 1770s witnessed the opening of Akhun and Apanai madrasahs in Kazan and in 1780 a madrasah was opened in the house of the Amirkhanovs. At the end of the 18th century, every big village had its own madrasah. Based on the Bukhara model, these madrasahs were particularly focused on teaching the Farsi language and literature. The teaching programs developed for the thorough study of Farsi and Arabic made the Tatar madrasahs closely intertwined with the Central Asian educational system. Thus, the Central Asian religious education system was established in the Russian inner counties.

[1] Apparently, the famous scholar Shihabetdin Marjani had been studying in Bukhara for 5 years, but then he went to Samarkand in order to deepen his knowledge. Two years later, he came back to Bukhara and continued his education in the "Mir garab" madrasah.

At the turn of the 18th century, the widespread ideas of education became another step in the social, and particularly pedagogical, development of Tatars [1: 120]. The foundation of Kazan University in 1804, its turning into a centre for learning Eastland and Tatar languages, the opening of Asian and later University publishing houses – all of these positively influenced the educational field (there were 5 religious and pedagogy books published in 1802) [11: 7]. Some of the scholars who worked at Kazan University, such as I.Khalfin, were mostly focused on teaching students the Tatar, Turkish, Arabic and Farsi languages, whereas M.Makmudov, Sh.Marjani, K.Nasiyri and others were working on the educational issues of teaching Russians the Tatar language and teaching Tatars Russian and other worldly subjects.

During the latter half of the 19th century, the educational flow spread across all the social layers and the educational reformative ideas were pushed forward (Sh.Marjani, Kh.Faezkhanov, K.Nasiyri, Sh.Kultasi, etc.). As the pupils were no longer satisfied with the scholastic system used in the Central Asia madrasahs, the young Tatar people were now drawn towards the Cairo, Alexandria and Istanbul institutions [1: 120].

Even though jadidism took its first steps in the early 19th century, it obtained its true meaning through the work of Ismail Gasprinski. Jadidism is one of the examples of international and intercultural connections in the education system, because it is based on the Russian, European and Turkic educational systems. Thus, jadidism led to learning the most current ideas and technologies by different countries and nations and adapting them to the Tatar culture.

The early 20th century was a period in Tatar education that brought to life lots of new books, authors and ideas. The newly written textbooks were used not only by Tatars, but perhaps by other neighbouring nations. In 1905-1906 the Central Asian schools opened by Kazan Tatars were teaching with the textbooks by H.Maksudi and Kh.Zabiri. Regardless of the law against teaching introduced in 1910 for people living in Central Asia (Uzbek, Kyrgyz and Kazak), Tatar teachers continued to work on education and its development [13: 46, 47, 49, 77, 80]. Generally speaking, the Tatar youth played a very important role in giving education to people in Central Asia up to the October revolution [14: 219]. They also helped to strengthen the Islam religion and spread the Muslim traditions.

Even after the October revolution, Tatar teachers were still crucial for the education of the people of Central Asia. For instance, most of the teachers in special girls' schools were Tatar women. Scholars gave a lot of credit to the work of honoured Tatar educators Z.Burnasheva, Z.Baimbetova, M.Yakupova and M.Bakhtiyarova who trained new teachers among other nationalities [15].

As we know, during this period Tatar education was developing along with the Soviet educational system; the national education system was changing radically: Tatars lost their relations with the Muslim world and their education system changed under the Soviet principles. The search for new approaches in education led to the introduction of new pedagogical methods from Europe and America. For example, popular in the 1920s were the Dalton plan, complex systems, the team laboratory and projects method, individual-group classes, the American whole words method and others [16: 96-133]. Thus, on the one hand, the Soviet education system was closed and strived not to include foreign elements, but, on the other hand, while searching for new methods, developed basing itself on other countries' experiences.

The 1920s was a special period in the history of education: the Tatar language was announced to be an official language; all of the educational institutions started teaching Tatar; the higher educational institutions offered an opportunity to get an education in Tatar; the policy of "tataring the institutes"; the Tatar language was put into a scientific basis of teaching methods; all of the educational institutions – from schools to universities – were provided with textbooks in Tatar (most of them were translated from Russian). However, it must be noted that at that time the Tatar schools were growing on the level of teaching general knowledge in Tatar, rather than on the religious level [17: 401]. The peoples' education systems, including the Tatars' were now based on the united Russian educational canons. The "Obligatory Russian lessons in all schools in people's republics and territories" state law of 1938 had negatively influenced the national educational system.

The period of 1958-1985 was generally a period of stagnation for Tatar education. In spite of attempts to reform the system [18: 272], the idea of national education was abandoned. As the Russian language had priority and Tatar schools could not develop, the instruction in Tatar remained only in villages and the countryside[2]. The Tatar schools became just a Tatar version of Soviet (Russian) schools.

As the Soviet Union required, the educational system should meet the communist society standards and educate the Russian speaking "united Soviet nation", thus the Tatar schools could not stay uninfluenced by it. This period was denoted with the tendencies of teaching on the basis of the M.Makhmutov problem method, innovative education and using research elements. However, as we know, all of these did not aid the development of Tatar national education: the number of Tatar schools decreased, and the Tatar pedagogy technical schools were closed. All the connections in the field of education were unilateral and narrowed down to using the achievements of Russian (Soviet) schools.

The 1990s was a period of increase in the Tatar educational system: with the opening of many Tatar schools and gymnasiums all around the country and Tatar groups and departments in higher education institutions, publishing new Tatar textbooks, developing new concepts of "Tatar education development" and "Tatar higher education", etc. International relations in the educational field also stepped onto a higher level. Tatar National University rose to an international level (an opportunity to continue a higher education in Oxford), it combined the Russian and foreign higher education systems, but offered a nationally oriented environment, it became the biggest research and methodology centre and its main aim was to preserve the Tatar nation's intellectual, scientific, cultural and spiritual potential. This period also witnessed the opening of Tatar-Turkish lyceums. Tatar youth received an opportunity to study in Turkey and other Muslim countries and Tatar teachers could have training in foreign countries. University and school students could now take part in student exchange programs. The later inclusion of the Bologna process, the introduction of the Singapore model, the International Master's system, Montessori, Waldorf and S.Frene pedagogical systems have opened new doors in the educational field. As a result of joining the Bologna process, the universities and institutes have introduced the two tier system for Master's, Tatar philologists had a way of joining the Master's programs with other foreign universities, Master's students can have further training, students can now participate in the Russian National Student Competition, the universities can take part in international programs and projects and invite scholars from foreign universities.

[2] In 1980s there were only 2 schools in Kazan teaching in Tatar (one of them was a republic residential school).

The Singapore method aims at improving the students' way of thinking, analyzing and reasoning and increasing their interest in learning, which has greatly influenced Tatar education. This model, used in Tatar schools in the Tatar language and literature lessons, both helps to develop students' talent and individual growth and their abilities for cooperation and teamwork. As international research has shown, the last years of Russian education headed towards theory and had an academic character, whereas now the educational system has to pay more attention to practical aspects and the Singapore method is aimed exactly at that.

Thus, these features determine the current development of Tatar education and its international relations.

When it comes to the links between education and culture, it is important to combine all the traditions of the Turk nations with our common history, culture, religion and origins. The fact that Kazan has been announced the cultural capital of the Turkic world and the opening of the Turkic Countries' Academy of Science that works on compiling a common history and cultural heritage both represent the idea of unity, which is, according to scholars, the basis for scientific advancement. Hence, it is important to study the nations' history and cultures and combine their scientific potential into big common projects [19]. The K.Nasyiri Institute opened on the basis of the Institute of Philology and Intercultural Communication at Kazan Federal University on the grounds of the state program "Preserving, learning and developing official and other languages of the Republic of Tatarstan" of 2014. Its centres, opened in Moscow and in the Kazakhstan city of Astana, play a crucial role in the worldwide recognition of the Tatar nation, language and culture and in building ties with other Turkic nations.

Today, one of the relevant problems is to learn the common pedagogical heritage of moral thoughts, experiences and traditions of Turkic nations, recognize the moral values mutual to relative nations and use them in the pedagogical process. The "*Türkilik tärbie*" anthology, published in 2013 by the International Turkic Academy, aims to solve this problem [20].

According to Kh.Minnegulov, published author and promoter of Tatar education heritage to other Turkic people, the main part of the anthology consists of a few big sections covering the focal problems of the educational process and human life, in general (Infant upbringing; Traditions; Moral education; Patriotic, nobility education; Work ethic education; Intellectual education; Religious education; Aesthetic education; Education through love towards beauty and grace; Physical and ecological education, etc.); this unique piece allows us to see the pedagogical heritage of six nations – Azerbaijan, Kazak, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Uzbek – as one [21: 112]. The book represents Tatar education heritage through the works of M.Gafuri, G.Tukay, and G.Ibrahimov, the most beautiful examples of national pedagogy and research papers.

In our opinion, this work plays a significant role in strengthening relations between Turkic nations, uniting the big Turkic world that shares mutual origins and common heritage, and getting it recognized worldwide. At the same time, it has great potential in the field of education, in studying the vast experience and moral cultural values of the Turkic nations.

Another important factor of strong international relations is learning the relative nations' languages and developing methods for doing so. Unfortunately, this approach still stays in the background. For instance, there is work dedicated to teaching Kazakh as a relative language by the International Turkic Academy [22]. Here we should also mention the importance of compiling and learning the literary heritage of Turkic nations [23].

Thus, the main objectives of Tatar education today are in keeping the national spirit and our historical values, but at the same time learning about the main tendencies of the world educational systems, using them properly and giving a modern up-to-date education to young people. One of the directions for fulfilling these aims is creating opportunities for learning many languages. Learning foreign languages along with official languages and the scientific and humanitarian knowledge in these languages and also using this knowledge in international communication in the fields of economy, science and technology have together become one of the main priorities in the policy of the Republic of Tatarstan. These issues were also covered in the project: "Concept of Tatarstan national education development 2015-2020".[3] It draws attention to the fact that the Republic of Tatarstan is multinational and it is important to satisfy the cultural and educational requirements of different nations of the Republic. Thus, we must learn the cultural and pedagogical experiences of all the nations living there and use them in the educational system.

[3] The given document is in the process of development.

To sum up, it is necessary to take in everything offered by the modern education system and modern teachers, and be ready to accept new tendencies of world pedagogy, but mix them in the right proportion with national education values.

References

1. Tatar pedagogik fikere antologiyase. T.1. / red. F.M.Soltanov, M.M.Gibatdinov, L.R.Mortazina. Kazan: Tatar. kit. näshr, 2014. 407 b. (in Tatar)
2. *Davletshin G.* Kul'tura Drevnikh tyurkov. Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 2006. 64 s. (in Russian)
3. *Märžani Sh.* Möstäfadel-äkhbar fi äkhvali Kazan vä Bolgar (Kazan häm Bolgar khälläre turynda faydalanylgan khäbärlär) / töz. Ä.N.Khäyrullin. Kazan: Tatar.kit.näshr., 1989. 415 b. (in Tatar)
4. *Davletshin G.M., Khuzin F.Sh.* Bulgarskaya tsivilizatsiya na Volge. Kazanp: Tatar. kn. izd-vo, 2011. 112 s. (in Russian)
5. *Abilov Sh.Sh.* Urta gasyr tatar ädäbiyaty // Tatar ädäbiyaty tarikhy. T.1. Kazan: Tatar. kit. näshr, 1984. 566 b. (in Tatar)
6. *Khanbikov Ya.I.* Osnovnye napravleniya v razvitii pedagogicheskoy mysli tatarskogo naroda v XI-XX vv.: Avtoref. dis. ... d.p.n. M., 1968. 27 s. (in Russian)
7. *Sharafutdinov Z.T.* Pedagogicheskoe prostranstvo tatarskogo naroda. Kazan': 2000. 180 s. (in Russian)
8. *Davletshin G.M.* Ocherki po istorii dukhovnoy kul'tury predkov tatarskogo naroda (Istoki, stanovlenie i razvitie). Kazan': 2004. 431 s. (in Russian)
9. *Abilov Sh.Sh.* Sotsial' tormysh, kul'tura häm ädäbi mokhit // Tatar ädäbiyaty tarikhy. 6 tomda. T.1. Kazan: Tatar. kit. näshr., 1984. 566 b. (in Tatar)
10. *Fäkhretdinov R.* Bolgar vä Kazan törekläre / töz., keresh süz, iskärmälär avt. Ä.N.Khäyrullin. Kazan: Tatar. kit. näshr., 1993. 287 b. (in Tatar)
11. *Sharafutdinov Z.T., Khanbikov Ya.I.* Istoriya pedagogiki Tatarstana. Kazan', 1998. 306 s. (in Russian)
12. *Khanbikov Ya.I.* Istoriya razvitiya pedagogicheskoy mysli tatarskogo naroda. Kazan', 1975. 162 s. (in Russian)
13. *Bobrovnikov N.A.* Russko-tuzemnye uchilishcha, mekteby i medresy Sredney Azii: putevye zametki. S.- P.: Senatskaya tip., 1913. 90 s. (in Russian)
14. *Mortazina L.R.* Tatar pedagogik fikeren öyränüneŋ teoretik häm metodologik nigezläre ("Tatar pedagogik fikere antologiyase"n tözü täžribäse nigezendä) // TATARICA. 2014. № 1(2). B. 209-222. (in Tatar)
15. *Biktemirova T., Khamitbaeva N.* Tatarki-prosvetitel'nitsy // www.tataroved.ru/institut/center/ (accessed: 20.06.2016) (in Russian)
16. *Murtazina L.R.* Pedagogicheskaya deyatel'nost' likbezov v 20 – 40-e gody XX stoletiya (na primere Respubliki Tatarstan): Diss. ... k.p.n. Kazan', 2003. 184 s. (in Russian)
17. *Shakirov R.V.* Kazanskaya pedagogicheskaya shkola vo vtoroy polovine XX veka. Kazan', 1999. 528 s. (in Russian)
18. *Shakirov R.V.* Shkola i obshchestvo: Sistemno-kontseptual'nyy analiz reform obrazovaniya v Rossii v XX v. Kazan': 1997. 621 s. (in Russian)
19. Tatarstan Fännär akademiyase prezidenty M.Salakhov belän äŋgämä // www.azatliq.org/content/article/27113924.html (accessed: 10.03.2016) (in Tatar)
20. "Türkilik tärbie" antologiyasy. Almaty: Intellservis, 2013. 1004 b. (in Tatar)
21. *Miŋnegulov Kh.* Törki dön'ya khäzinäläre// Kazan utlary. № 12. 2013. B.108-113. (in Tatar)
22. *Қadasheva Қ., Asanova U.O., Ashikbaeva B.G.* Қazaқ tilin tuys til retinde oкytu ädistemesi (Türki tilderinde söyleytinder üshin). Almaty: "Kantana-press", 2012. 400 b. (in Kazak)
23. Korni nashi ediny: iz sokrovinishchnitsy tyurkskikh literatur. Kazan': Magarif-Vakyt, 2014. 311 s. (in Russian)

МӘГАРИФ ӨЛКӘСЕНДӘ ТАТАРЛАРНЫҢ БАШКА ИЛЛӘР ҺӘМ ХАЛЫКЛАР БЕЛӘН БАГЛАНЫШЛАРЫ: ҮТКӘНЕ ҺӘМ БҮГЕНГЕСЕ

Ләлә Рәис кызы Мортазина,
ТР ФАнең Ш.Мәрҗани исемендәге тарих институты,
Россия, 420014, Казан ш., Кремль, 5 подъезд,
lyalyamur@mail.ru.

Мәкаләдә төрле тарихи чорларда татар мәгарифе үсешендәге чит ил һәм халыкларның тәрбия һәм белем бирү өлкәсендә алдынгы казанышларын үзләштерү, традицияләр алмашу һәм үзара багланышлар тенденциясе карала. Хәзерге заман мәгарифендә актуаль булган фикер алышу, үрнәк алу һәм тәҗрибә уртаклашу кебек факторларның борынгы заманнарга ук барып

тоташуына һәм ни рәвешле тормышка ашырылуына күзәтү ясала. Хезмәттә шулай ук төрле чорларда мәгариф үсешендә ислам мәгарифенең урынын ачыклау омтылышы ясала. Халкыбыз һәм аның тәрбия, белем бирү системасы турындагы мәгълүматның дөньякүләм таралуында мәгариф өлкәсендәге багланышларның ролен ачыклауга игътибар юнәлтелә. Татар тарихының борынгы төрки, Идел буе Болгары, Алтын Урда, Казан ханлыгы һәм аннан соңгы чорларыннан алып, XXI гасыр башында мәгариф өлкәсендә күзәтелгән милләтара һәм дәүләтара бәйләнешләр анализлана. Алдынгы Европа казанышлары белән беррәттән, кардәш халыкларның тәрбия һәм белем бирү өлкәсендәге тәҗрибәсеннән файдалану, татар мәгарифендәге милли кыйммәтләрне дөньякүләм таныту мәҗбүрилегенә басым ясала.

Төп төшенчәләр: татар мәгарифе, мәктәп-мәдрәсәләр, чит илләр, мәгариф өлкәсендә багланышлар, тәҗрибә уртаклашу, төрки чор мәгарифе, болгар чоры мәгарифе, гомумислам мәгарифе, Алтын Урда традицияләре, Казан ханлыгы, мәгърифәтчелек, җәдитчелек, Европа мәгарифе, уртак педагогик мирас, кардәш халыклар.

Милли идеяләрне чагылдыру, милли мәнфәгатьләрне кайгырту татар мәгарифе үсешен билгеләгән төп үзенчәлекләрнең берсе булып тора. Тарихи үсешнең һәр чорында мәгариф алдына, беренче чиратта, милли тәрбия алган, көчле рухлы, белемле, әхлаклы Кеше тәрбияләү бурычы куелган. Шул ук вакытта мәгариф, иҗтимагый күренеш буларак, аерымланган хәлдә яши алмый. Башка халык һәм чит илләр мәгарифләре белән багланышлар, алардагы алдынгы казанышларны үзләштерү, фикер алмашу, тәҗрибә уртаклашу һ.б. татар мәгарифе үсешенә сизелерлек йогынты ясаган. Татар мәгарифе үсешен билгели торган әһәмиятле фактор шуның белән билгеләнә.

Татар тарихының төрле чорларында татар мәгарифе үсешен дөнья диннәренең әхлакый нормалары һәм кануннары, шулай ук татарлар борынгы заманнардан ук аралашып яшәгән Кытай империясе, Һиндстан, Урта Азия, Иран, гарәп дәүләтләре халыкларының тәрбия өлкәсендәге карашлары, укыту һәм тәрбия системалары йогынтысыннан аерып карау мөмкин түгел. Ислам мәгарифенең тәэсире аеруча көчле була. VII гасыр ахырында, борынгы төркиләр арасында ислам дине тарала башлау белән, гыйбадәтханәләр каршында дини тәрбия һәм белем мәктәпләре ачыла [1: 28]. Ислам дине белән бергә, гарәп язуы һәм гарәп телендә әдәбият, көнчыгыш педагогларының хезмәтләре тарала башлый. Төрки каганлыкта, көнчыгыш дини белем бирү системасындагы кебек үк, укыту эше дини белемле остазларга йөкләнә. Хан сарае каршында эшләгән мәктәпләрне төрки аксөякләр арасында белемле булуның зур мәртәбә саналуын раслаган фактор буларак күрсәтергә мөмкин. Төркиләр, үз илләрендә белем алу белән канәгатьләнмичә, чит илләрдә дә укыганнар. Йолыг тәгин һәм гаскәр башлыгы, ханнарның киңәшчесе Таньюкукның, мәсәлән, Кытайда гыйлем эстәве билгеле. Кытайда белем алу шул заман өчен иң югары һәм мактаулы, дәрәҗәле саналган [2: 60]. Мәгариф өлкәсендәге мондый багланышлар халкыбыз, аның тәрбия, белем бирү системасы турындагы мәгълүматның дөньякүләм таралуына китергән.

Борынгы төрки чор традицияләре Идел буендагы Болгар дәүләте төзелгәннән соң да дәвам итә: болгар мәгарифе гомумислам мәгарифе йогынтысында үсә. Гарәп әлифбасы болгарларның язуы буларак кабул ителү Болгарның халыкара дәрәҗәсе тагын да күтәрелүгә, бигрәк тә Көнчыгыш Гарәп дәүләтләре, Иран белән сәүдә, икътисади, мәдәни мөнәсәбәтләр ныгуга сәбәп була. Бу дәвердә Идел Болгары атаклы фән һәм гыйлем үзәгенә әверелә. Дин һәм ислам әдәпләрен өйрәтер өчен, Багдадтан махсус галимнәр, белгечләр чакырып кайтарыла [3: 142]. Болгарда ислам дөньясының төрле почмакларыннан килгән атаклы галимнәр белем биргән (мәсәлән, тарихта шундыйларның берсе – Мәккәдән килеп Болгарда мәдрәсә ачкан Сөләйман Хуҗа турында билгеле) [4: 78]. Бу чорда башлангыч белем мәктәпләрендә, башка ислам дәүләтләрендәгечә, гарәп, фарсы телләре, Коръән һәм хәдис өйрәтелгән. Гарәп һәм фарсы телләре халыкның укымышлы катлауларында икенче әдәби тел хезмәтен үтәгән [5: 34]. Дини белем белән беррәттән, мәдрәсәләрдә дөньяви фәннәрдән дә мәгълүмат бирелгән. Дәүләтнең астрономия, медицина, тарих буенча үз галимнәре барлыкка килгән [6: 7]. Болгар укымышлылары арасында медицина гыйлеменә ия булган кешеләр аеруча дәрәҗәле саналган.

Болгарлар, үз мәктәпләреннән тыш, көнчыгыштагы шул заманның иң дәрәҗәле мәгариф һәм дин үзәкләре – Бохара, Сәмәрканд,

Газнә, Нишапур, Бәлх, Багдад, Мәрвтәнең атаклы галимнәреннән белем алырга тырышканнар [4: 77]. Бу аларга Көнчыгыш мәдәниятен һәм фәнни казанышларын үзләштерүгә юл ачкан. Укымышлыларның бер өлеше, илләренә кире әйләнеп кайтып, укытучылык яки фәнни эшчәнлекләрен дәвам иткән. Мисал өчен, бертуган Таҗетдин һәм Хәсән ибн Юнысларның Гыйрактагы Мосыл, Борһанетдин әл-Болгариның Нишапур мәдрәсәсендә белем алганнан соң, туган илләренә кайтып, фәнни хезмәтләр һәм башка галимнәрнең хезмәтләренә шәрехләр язулары билгеле [7: 30].

Бу чорда телләр өйрәнүгә игътибар арту күрше дәүләтләр белән бәйләнешләрнең мөһимлеген һәм аларның ныгуын күрсәткән ачык мисал булып тора. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасы герое Йосыфның, мәсәлән, күп һөнәрләр үзләштерүе һәм 72 телне белүе мәгълүм. Чит телләрне белү, башка илләр белән сәүдә, дипломатик бәйләнешләрне үстерүдән тыш, алардагы фәнни һәм мәдәни казанышларны кабул итәргә мөмкинлек биргән. Әмма чит илләр мәгарифе традицияләре болгарлар тарафыннан һәрвакытта да иҗади үзләштерелгән, аларның белем һәм тәрбия системасы нигезендә халык педагогикасы яткан.

Шәһәр һәм дала, утрак һәм күчмә мәдәниятләр үзара килешеп яшәүгә нигезләнгән Алтын Урда дәүләтендә мәдәни тормыш, нигездә, шәһәр шартларында үсә. Алтын Урда дәүләте белән Көнчыгыш һәм Көнбатыш илләре арасындагы тыгыз бәйләнешләр, тормышның башка өлкәләре белән беррәттән, мәгариф өлкәсендә дә чагылыш таба. Г.Дәүләтшин билгеләгәнчә, Алтын Урда галимнәре, шәех һәм казыйлары арасында Мисырга барып белем алу һәм, киресенчә, Мисыр һәм Сүрия мәдрәсәләренә барып дәресләр бирү тәҗрибәсе нык таралган була. Гомумән алганда, бу чорда әлеге илләр арасында мәгариф бәйләнешләре бик көчле була [8: 275-276]. Алтын Урда мәдрәсәләрендә Урта Азия, Көнчыгыш һәм гарәп илләреннән килгән остазларның да укытуы билгеле [9: 163]. Урда ханнары, башка өлкәләрдән шагыйрь һәм галимнәрне сарайларына китертеп, үзләренә мәдхияләр яздыртканнар.

Казан ханлыгы чорында мәгариф үсешендә элеккеге традицияләр дәвам иттерелеп, хөкүмәт һәм вакыф акчаларына күпләп мәктәп һәм мәдрәсәләр ачыла, эре дини, мәдәни-мәгърифәт үзәкләре барлыкка килә (Казан, Болгар, Биләр). Казан ханлыгындагы югары белем биргән «мәдрәсә-и галия»ләрдә ислам дөньясының төрле төбәкләреннән килгән дәрәҗәле, танылган галимнәр укыта. Иң атаклы мәдрәсәләрнең берсе булган Кол Шәриф мәдрәсәсендә, мәсәлән, башка фәннәр белән беррәттән, фарсы теле дә өйрәтелә. Казан ханнары арасында сарайларына төрки дөньяга танылган шагыйрьләр, галимнәр, фикер ияләрен җыю традициясе тарала. Китапханәләр төзү, фәнни басмалар туплау иң мәртәбәле, абруйлы эшләрдән санала. Ш. Мәрҗани, халык телендә йөргән сүзләргә таянып, бу чорда Казан шәһәрендә бик зур һәм яхшы китапханә булуы, әмма аның, кызганычка каршы, руслар Казанны алганнан соң яндырылып юк ителүе турында яза [3: 158].

Алдагы чорлардагы кебек үк, Казан ханлыгында да укымышлылар арасында күп телләр белү зур мәртәбәләрдән исәпләнеп, аеруча гарәп, фарсы телләре киң кулланылышта була. Бу вакытта гади халыкның күпчелеге укый-яза белгән. Хәтта һөнәрчеләрнең дә бер өлеше гарәп һәм фарсы телен яхшы белгән; бу турыда шул чорга караган кабер ташлары һәм башка язулы предметлар сөйли [4: 77].

Казан ханлыгы җимерелгәннән соң, күп гасырлар дәвамында урнашкан традицияләр юк ителә, мәгариф өлкәсендә моңарчы күрелмәгән аерымлану башлана, чит илләр белән бәйләнешләргә чик куела. Хәрабәләр хәленә китерелгән мәчет-мәдрәсәләр белән беррәттән, Казан ханлыгы чорында тупланган гаять бай китапханәләр, борынгы язмалар һәм дәреслекләр яндырыла, акыл ияләре, галимнәр юк ителә, халык мәгарифтән читләштерелә, Ш.Мәрҗани сүзләре белән әйткәндә, «гыйлем-мәгариф бик түбәнәя» [3: 159]. Шулай итеп, гасырлар буенча үскән һәм камилләшә барган уку-укыту системасы юкка чыгарыла. Татарларның бер өлеше, Дагыстан, Кырым һәм Төркиягә качып, шундагы мәдрәсәләрдә белем алырга мәҗбүр була, күпмедер вакыттан соң аларның күбесе кире әйләнеп кайта [10: 238]. Бу чорда милли мәдәният һәм мәгариф системасы, алдагы чорлардан аермалы буларак, нигездә, авыл шартларында сакланып килә.

Патша хакимиятенең Урта Азия һәм Көнчыгыш илләрендә колониаль сәясәтен җәелдерү өчен, татар телен белүче дәүләт кешеләре әзерләү ихтыяҗы туа. 1758 елда шул максатларны күздә тотып ачылган Казан

гимназиясендә рус, татар һәм европа телләре белән беррәттән гарәп, фарсы, калмык, монгол, кытай һ.б. телләр өйрәнелә [11: 5]. Патша хөкүмәте, чит телләрне яхшы белүләре сәбәпле, татар галимнәрен көнчыгыш илләре белән дипломатик мөнәсәбәтләр урнаштыруда илче һәм тылмач буларак файдалана [12: 14]. Шул ук вакытта көнчыгыш илләре белән дипломатик язышуның татар телендә алып барылуы да билгеле [5: 33].

XVII гасыр ахырында белемгә сусаган татар яшьләре Урта Азия мәдрәсәләренә барып белем эстәгәннәр. Ш.Мәрҗани язганча, Мәвараэннәһергә, беренчеләрдән булып, Казан өязеннән Юныс ахун, мулла Мортаза бине Котлыгыш әс-Симети һ.б. юнәлә [3: 233-234]. Бохарада белем алучылар арасында Оренбургның беренче мөфтие Мөхәммәтҗан Хөсәеновның бабасы Мансур да була. Туган иленә кайтканнан соң, ул зур гына мәдрәсә ача һәм аңа мөдирлек итә.

XVIII гасырның икенче яртысында татарларда дини белем бирү системасының яңадан торгызылуында Дагыстан галимнәренең роле зур була. Анда белем алып кайткан татар имамнары Урта Идел буенда укытуның Дагыстан моделен (хокук, хәдис өйрәтү, риторика, гарәп телен укыту) кертә башлыйлар [1: 94]. Ш.Мәрҗани Дагыстан голямаларыннан, аерым алганда, Мөхәммәт бине әд-Дагыстанидан, белем алган татар яшьләре турында (алар арасында Мансур бине әл-Борындыкый да бар) кайбер мәгълүматлар язып калдыра [3: 211].

XVIII гасырның соңгы чирегендә, татарларның Урта Азия белән сәүдә бәйләнешләре ныгыгач, дини белем алырга теләгән яшьләр акрынлап Бохарага юл ала башлыйлар[1]. Ватаннарына кайткач, алар, Урта Азия уку йортлары үрнәгендә, ислам теологиясен укытуга нигезләнгән мәдрәсәләр ачалар. XVIII гасырның 70 елларында Казанда Ахун һәм Апанай, 1780 елда Әмирхановлар йортында мәдрәсәләр ачыла. XVIII йөз ахырына инде һәрбер зур авылда диярлек мәдрәсә була. Мәдрәсәләрдә Бохара моделе нигезендә фарсы теле һәм әдәбияты аеруча киң өйрәнелә башлый. Фарсы һәм гарәп телләрен нигезле үзләштерүгә корылган укыту программалары татар мәдрәсәләренең Урта Азия белем бирү системасы белән үрелеп үсүенә китергән. Шулай итеп, Россиянең эчке губерналарында Урта Азия дини белем бирү системасы урнаша.

XVIII–XIX гасыр чикләрендә татарлар арасында мәгърифәтчелек идеяләренең тарала башлавы иҗтимагый, аерым алганда, педагогик фикер үсешенең яңа бер баскычы булып тора [1: 120]. 1804 елда Казанда университет ачылу, аның, башка юнәлешләр белән беррәттән, шәрыкны, шуның бер өлеше буларак, татар телен өйрәнү үзәгенә әверелүе, Азия, соңрак университет басмаханәсе барлыкка килү – болар барысы да уку-укыту өлкәсенә уңай йогынты ясый (1802 елда биредә дини һәм педагогик характердагы 5 китап дөнья күрә) [11: 7]. Казан университеты белән хезмәттәшлек иткән галимнәрдән И.Хәлфин татар, төрек, гарәп, фарсы телләрен укытуга басым ясаса, М.Мәхмүдов, Ш.Мәрҗани, К.Насыйри һ.б.ның педагогик эшчәнлегендә мәгариф өлкәсендә багланышлар мәсьәләсе, беренче чиратта, русларга татар телен укыту, татарларга рус телен һәм дөньяви фәннәрне укыту юнәлешендә күзаллана.

XIX гасырның икенче яртысында мәгърифәтчелек хәрәкәте җәмгыятьнең барлык катламнарында да чагылыш таба, мәгърифәтчелек-реформаторлык идеяләре алга сөрелә (Ш.Мәрҗани, Х.Фәезханов, К.Насыйри, Ш.Күлтәси һ.б.). Урта Азия мәдрәсәләрендә кулланылган схоластик уку-укыту системасы күпләрне канәгатьләндермәгәнлектән, татар яшьләре Каһирә, Искәндәрия һәм Истамбул уку йортларына юнәлә башлыйлар [1: 120].

Җәдитчелек хәрәкәтенең беренче адымнары XIX гасыр башында ук ясалса да, аның чын мәгънәсендә тормышка ашырылуы Исмәгыйль Гаспралы эшчәнлеге белән дә бәйле. Җәдитчелек – ул мәгариф өлкәсендә мәдәниятара һәм милләтара багланышларның иң ачык мисалларының берсе, чөнки аның нигезендә рус, Европа һәм төрек белем бирү системалары ята. Шулай итеп, җәдитчелек төрле ил һәм халыклар мәгарифендәге иң алдынгы, заманча фикер һәм технологияләрне өйрәнүгә һәм татар мәгарифенә яраклаштыруга китергән.

XX гасыр башы – татар мәгарифе тарихына яңа дәреслекләр, яңа авторлар, яңа идеяләр белән кереп калган чор. Яңа ысулга нигезләнеп эшләнгән дәреслекләр татарларны гына түгел, ә

[1] Билгеле булганча, атаклы мәгърифәтче галим Шиһабетдин Мәрҗани дә 5 ел дәвамында Бохарада укый, аннан соң, белемен тирәнәйтү максаты белән Сәмаркандка юнәлә. Ике елдан соң кабат Бохарага кайтып, «Мир гарәб» мәдрәсәсендә укуын дәвам итә.

бәлки башка кардәш халыкларны укытуда да киң кулланылган. Урта Азиядә 1905-1906 елларда Казан татарлары тарафыннан ачылган җәдит мәктәпләрендә җирле халыкларны татар педагоглары Һ.Максуди, Х.Зәбири дәреслекләре буенча укыталар. 1910 елның ахырында Урта Азиядә яшәүче сартлар арасында (үзбәк, кыргыз, казах) мөгаллимлек итүне тыю турында карар дөнья күрүгә карамастан, татар мөгаллимнәренең гыйлем тарату эшчәнлекләрен дәвам итәргә тырышулары билгеле [13: 46, 47, 49, 77, 80]. Гомумән алганда, Октябрь революциясенә кадәр Урта Азиядә, казах далаларында яшәүче кардәш халыкларга аң-белем таратуда татар яшьләренең роле зур була [14: 219]. Татар шәкертләренең ислам динен ныгытуга – мөселман йолаларын урнаштыруга керткән өлешләре дә игътибарга лаек.

Октябрь революциясеннән соңгы чорда да Урта Азия халыкларына белем бирүдә татар укытучылары зур эш башкара. Мәсәлән, кызлар өчен ачылган махсус мәктәпләрдә мөгаллимәләрнең күпчелеге татар хатын-кызлары булуы билгеле. Күренекле татар педагоглары З.Бурнашева, З.Баимбетова, М.Якупова, М.Бәхтияроваларның җирле халыклар арасында педагогик кадрлар әзерләүгә керткән өлешенә галимнәр югары бәя бирә [15].

Билгеле булганча, бу вакытта татар мәгарифе гомумсовет белем бирү закончалыклары нигезендә үсеш ала; милли традицион белем бирү системасы тамырдан үзгәртеп корыла: мөселман дөньясы белән ике арада булган элеккеге элемтәләр юкка чыгарыла, милли мәгариф системасы яңа совет принципларына таянып үзгәртелә. Укыту һәм белем бирүдә яңа юллар эзләү мәгариф өлкәсенә Европа һәм Америка педагогикаларында кулланылган методларның күпләп кертелүенә китерә. 1920 елларда актив кулланылышта булган Дальтон-план, комплекслар системасы, бригада-лаборатор, проектлар методы, индивидуаль-төркемле укыту, грамотага өйрәтүдә бөтен сүзләр Америка методы һ.б. шундыйлар [16: 96-133]. Димәк, совет уку-укыту системасы, бер яктан, ябык булып, чит элементларга урын калдырмаска омтылса, икенче яктан, ул яңа юллар эзләү барышында башка илләрнең педагогик мирасына нигезләнеп үсә.

Татар теленең дәүләт теле буларак кабул ителүе, барлык уку йортларында татар теле укытылу, югары уку йортларында татар телендә белем алу мөмкинлеге бирелү, «институтларны татарлаштыру» сәясәте тормышка ашырылу, татар телен укыту методикасының фәнни нигезләргә салынуы, уку йортларының һәр баскычы – мәктәптән алып югары уку йортларына кадәр татар телендә дәреслекләр һәм башка уку әсбаплары белән тәэмин ителү (күбесе рус теленнән тәрҗемә рәвешендә) һ.б. 1920 елларның XX гасыр мәгарифе тарихында үзенчәлекле урын тотуы турында сөйли. Ләкин шуңа игътибар итәргә кирәк: бу чорда татар мәктәпләре милли рухта түгел, ә бәлки татар телендә белем бирүче гадәти гомумбелем бирү мәктәпләре буларак кына үсеш ала [17: 401]. Милли мәгариф системалары, шул исәптән татарларныкы да, Россия мәгарифендәге бердәм кануннарга буйсындырыла. 1938 елда «Милли республикалар һәм өлкәләрдәге мәктәпләрдә мәҗбүри рәвештә рус телен укыту» турындагы дәүләт законы кабул ителү милли мәгариф үсешенә шулай ук тискәре йогынты ясый.

1958-1985 еллар тарихка, гомумән алганда, татар мәгарифе үсешендә торгынлык чоры буларак кереп кала. Мәгарифне реформалаштыруда беренче адымнар ясалса да [18: 272], милли мәгариф үсеше өчен мөмкинлекләр тудырылмады. Рус теленең өстенлекле хәлдә булуы татар мәктәбенең үсешен тоткарлау сәбәпле, милли телдә белем бирү оешмалары, нигездә, авылларда гына сакланып кала[2]. Татар мәктәбе совет (рус) мәктәбенең татар телле варианты буларак яши.

Советлар берлеге Мәгариф системасының коммунистик җәмгыять таләпләренә туры килерлек шәхес, рус телендә аралашучы «бердәм совет халкы» тәрбияләүне, мәктәп һәм тормыш арасында бәйләнеш урнаштыруны төп максат иткән тенденцияләре татар мәктәбе эшчәнлегендә дә чагылыш таба. Бу чор М.Мәхмүтов нигезләгән проблемалы укыту, гыйлем бирүдә новаторлык, белем һәм тәрбия бирүдә эзләнү элементларын куллану кебек тенденцияләр белән билгеләнә. Ләкин, белгәнебезчә, алар татар милли мәгарифе үсешенә китерми: татар мәктәпләренең саны кими, бөтен ил күләмендә эшләп килгән татар педагогия техникумнары ябыла һ.б. Мәгариф

[2] 1980 елларда Казан шәһәрендә татар телендә белем бирүче мәктәпләрнең саны бары тик 2 генә була (аның да берсе – республика күләмендәге интернат-мәктәп).

өлкәсендә багланышлар берьяклы рус (совет) мәктәбе казанышларын үзләштерүгә кайтып кала.

XX гасырның 90 еллары – Татар мәгарифен система буларак торгызу дәвере – Россия күләмендә күп санлы татар мәктәпләре, гимназияләре ачылу, югары уку йортларында татар бүлекләре һәм төркемнәре барлыкка килү, дәреслекләр язылу, «Татар мәгарифе үсеше», «Татар телендә югары белем бирү» концепцияләре эшләнү һәм кабул ителү һ.б. белән характерлана. Бу чорда татар мәгарифе өлкәсендә халыкара бәйләнешләр дә яңа баскычка күтәрелә. Халыкара дәрәҗәгә күтәрелү мөмкинлеге күзалланган (югары белемне Оксфордта дәвам итү), Россия һәм чит илләр югары белем бирү системалары белән бәйләнештә торган, милли мохитле, күп белгечлекләр буенча тирән белемнәр бирүче иң эре фәнни-методик үзәк, дөнья буйлап таралган татар милләтенең интеллектуаль, фәнни, мәдәни һәм рухи потенциалын саклау һәм үстерү максатын куйган Татар милли университетының концепциясе эшләнү һәм аның эшчәнлеге, татар-төрек лицейлары ачылу, татар яшьләрен Төркия һәм башка мөселман илләрендә укыту, укытучыларның осталыгын чит илләрдә камилләштерү (стажировка), студентлар һәм мәктәп укучыларын алмашу программаларын тормышка ашыру мөмкинлеге барлыкка килү дә әлеге чорның үзенчәлекләре булып тора. Соңрак Болонья процессына кушылу, белем бирүдә Сингапур моделе, Халыкара бакалавриат системалары кулланыла башлау, уку-укытуга Монтессори, Вальфдорф, С.Френе педагогик системалары кертелү һ.б. мәгариф өлкәсендәге багланышларны активлаштыра. Болонья процессына кушылу нәтиҗәсендә, югары белем алуда ике баскычлы система кабул ителә, магистратура булдырыла, татар филологларына башка ил университетлары белән уртак магистратура программалары әзерләүгә юл ачыла, магистрлар өчен стажировкалар оештырыла, Бөтенроссия студентлар олимпиадасы үткәрелә башлый, халыкара программаларда һәм проектларда катнашу, чит ил университетларыннан галимнәр чакыру мөмкинлеге барлыкка килә һ.б.

Укучыларның уйлау, фикерләү, анализлау сәләтен, кызыксынучанлыкларын үстерүгә юнәлтелгән Сингапур технологиясе дә татар мәгарифенә йогынты ясаган төп факторларның берсенә әверелә. Татар мәктәбендә, татар теле һәм әдәбиятын укытуда актив кулланыла торган әлеге модель, белгечләр билгеләгәнчә, укучыларның сәләтен, индивидуаль үсешен генә тәэмин итеп калмый, ә заман өчен аеруча актуаль булган үзара ярдәмләшү, хезмәттәшлек, үзбәя, үзара контроль кебек таләпләрнең үтәлешенә һәм үсешенә ярдәм итә. Соңгы елларда үткәрелгән халыкара тикшеренүләрдә Россия мәгарифенең теориягә йөз тотуы, нигездә, академик характерда булуы ассызыклану сәбәпле, хәзерге мәгариф системасы алдына гамәли юнәлешкә игътибарны арттыру бурычы куела. Сингапур технологиясе исә шул максатны тормышка ашыруда үтемле чараларның берсе буларак карала.

Шулай итеп, алда санап үтелгән үзенчәлекләр хәзерге чорда татар мәгарифенең үсешен, аның халыкара бәйләнешен билгелиләр.

Мәгариф, мәдәният өлкәсендәге багланышлар мәсьәләсенә килгәндә, тагын уртак тарихка, мәдәнияткә, дингә, уртак тамырларга ия булган төрки халыклар арасындагы традицияләрне барлау һәм үстерү юнәлешенә тукталу мөһим. Казан шәһәренең Төрки дөньяның мәдәни башкаласы буларак игълан ителүе, гуманитар проблемаларга өстенлек биреп, уртак тарихи һәм мәдәни мирасны барлау һәм өйрәнү белән шөгыльләнгән Төрки дәүләтләр фәннәр академияләренең берлеге төзелү, бергәлек идеясе, галимнәр карашынча, беренче чиратта, фәнни алгарыш өчен нигез булып тора. Шуңа күрә төрки халыкларның тарихын, мәдәниятен бергәләп өйрәнү, фәнни потенциалны уртак зур проектларга туплауның әһәмияте гаять зур [19]. 2014 елда «Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» Дәүләт программасы нигезендә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты каршында К.Насыйри институты эшли башлау, аның Мәскәү һәм Казахстанның Астана шәһәрләрендә махсус үзәкләре ачылуның да татар халкын, телен, мәдәниятен дөньякүләм танытуда, төрки халыклар арасында мөнәсәбәтләрне ныгытуда роле, һичшиксез, зур.

Хәзерге чорда төрки халыкларның әхлак-тәрбиягә караган фикерләрен, тәҗрибәләрен, традицияләрен туплаган уртак педагогик мирасын өйрәнү, тугандаш-кардәш халыкларның бу өлкәдәге рухи байлыкларын

бер-берләренә таныту һәм аларны педагогик процесста файдалану мөмкинлеген тудыру шулай ук иң актуаль мәсьәләләрнең берсе булып тора. 2013 елда Халыкара Төрки академия тарафыннан әзерләп бастырылган «Түркілік тәрбие» антологиясе шул максатларны күз алдында тота [20].

Басма авторларының берсе буларак , татар халкының тәрбия мирасын башка төрки халыкларга җиткерү эшен башкарган галим Х.Миңнегулов билгеләгәнчә, антологиянең төп өлеше тәрбия процессының һәм, гомумән, инсан яшәешенең үзәк мәсьәләләрен үз эченә алган иң әһәмиятле берничә зур бүлектән (рубрикадан) гыйбарәт (Бишек тәрбиясе; Гадәт-йолалар; Әхлак тәрбиясе; Патриотик, ирлек тәрбиясе; Хезмәт тәрбиясе; Акыл тәрбиясе; Дини тәрбия; Эстетик тәрбия; Матурлыкка, зифалыкка күнектерү аша тәрбияләү; Физик һәм экологик тәрбия һ.б.); әлеге уникаль хезмәт алты төрки кавем – азәрбайҗан, казах, кыргыз, татар, төрек, үзбәк халыкларының педагогик мирасын бербөтен итеп күз алдына китерергә мөмкинлек бирә [21: 112]. Китапта татарның тәрбия мирасы М.Гафури, Г.Тукай, Г.Ибраһимов әсәрләре, халык педагогикасының иң матур үрнәкләре, шулай ук гыйльми хезмәтләр аша тәкъдим ителә.

Бу басманың әһәмияте, безнең карашка, иң беренче чиратта, кардәш төрки халыклар арасындагы багланышларны тагын да көчәйтү, бер тамырдан чыккан, бинибая зур уртак мираска ия булган төрки дөньяны бергә туплау, җиһан күләмендә танытудан гыйбарәт. Шул ук вакытта, әлеге хезмәт төрки халыкларның бай тәҗрибәсен, рухи-мәдәни кыйммәтләрен мәгариф, тәрбия өлкәсендә файдалану мөмкинлеген тудыручы зур потенциал булып тора.

Кардәш халыклар арасындагы бәйләнешләрне ныгытуда аларның телләрен үзләштерү һәм аның методикасын эшләүнең дә әһәмияте зур. Кызганычка каршы, бу юнәлеш әлегә күләгәдә кала бирә. Уңай мисалларның берсе төсендә Халыкара Төрки академия галимнәре тарафыннан казах телен кардәш тел буларак өйрәтүгә багышланган хезмәтне аерып күрсәтергә мөмкин [22]. Бу урында шулай ук төрки халыкларның әдәби мирасын туплау һәм өйрәнүнең әһәмияте турында да әйтеп узу мөһим [23].

Шулай итеп, бүгенге көндә татар мәгарифе алдындагы төп бурычларның берсе булып милли рухны, күп гасырлык кыйммәтләребезне саклаган хәлдә, бөтендөнья белем бирү системалары үсешенең төп тенденцияләрен өйрәнү һәм аларны белем бирүдә уңышлы файдалану, заман таләпләренә җавап бирерлек шәхес тәрбияләү бурычы тора. Әлеге бурычны тормышка ашыру юлында күп телләр үзләштерү мөмкинлеген тудыру иң әһәмиятле юнәлешләрдән санала. Дәүләт телләре белән беррәттән чит телләрне өйрәнү, тел компетенциясен табигый һәм гуманитар белемнәр үзләштерүдә, Татарстан Республикасынының чит ил һәм дәүләтләр белән икътисади һәм фәнни-техник бәйләнешләрен ныгытуда файдалану мөмкинлеген тудыру дәүләт сәясәтендәге төп, нигез мәсьәләләрнең берсенә әверелде. Моңа «2015–2020 елларда Татарстан Республикасында милли мәгариф системасын үстерү концепциясе» проектында да[3] игътибар ителгән. Анда шулай ук Татарстан Республикасының күпмилләтле (полиэтник) булуына, төрле милләтләрнең милли-мәдәни һәм мәгариф өлкәсендәге ихтыяҗларын мөмкин кадәр тулырак канәгатьләндерү бурычын хәл итүгә басым ясала. Шуңа күрә республикада яшәүче милләтләрнең мәдәни, сәнгать, педагогик тәҗрибәсен укыту һәм тәрбияви максатларда куллану аеруча мөһим.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә мөмкин: бүгенге мәгариф системасыннан һәм заман укытучысыннан мөмкин кадәр сыгылмалы булу, ягъни дөнья педагогикасы казанышларын кабул итәргә әзер булып, шул ук вакытта аларны милли тәрбия һәм белем бирүдәге төп кыйммәтләр белән дөрес итеп үреп алып бара белү таләп ителә.

Әдәбият

1. Татар педагогик фикере антологиясе. Т.1. / ред. Ф.М.Солтанов, М.М.Гибатдинов, Л.Р.Мортазина. Казан: Татар. кит. нәшр, 2014. 407 б.
2. *Давлетшин Г.* Культура Древних тюрков. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. 64 с.
3. *Мәрҗани Ш.* Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр) / төз. Ә.Н.Хәйруллин. Казан: Татар.кит.нәшр., 1989. 415 б.
4. *Давлетшин Г.М., Хузин Ф.Ш.* Булгарская цивилизация на Волге. Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. 112 с.

[3] Әлеге документ әзерлек процессында.

5. *Абилов Ш.Ш.* Урта гасыр татар әдәбияты // Татар әдәбияты тарихы. Т.1. Казан: Татар. кит. нәшр, 1984. 566 б.
6. *Ханбиков Я.И.* Основные направления в развитии педагогической мысли татарского народа в XI - XX вв.: автореф. дис. ... д-ра пед.наук. М., 1968. 27 с.
7. *Шарафутдинов З.Т.* Педагогическое пространство татарского народа. Казань: 2000. 180 с.
8. *Давлетшин Г.М.* Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа (Истоки, становление и развитие). Казань: 2004. 431 с.
9. *Абилов Ш.Ш.* Социаль тормыш, культура һәм әдәби мохит // Татар әдәбияты тарихы. 6 томда. Т.1. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 566 б.
10. *Фәхретдинов Р.* Болгар вә Казан төрекләре / төз., кереш сүз, искәрмәләр авт. Ә.Н.Хәйруллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 287 б.
11. *Шарафутдинов З.Т., Ханбиков Я.И.* История педагогики Татарстана. Казань, 1998. 306 с.
12. *Ханбиков Я.И.* История развития педагогической мысли татарского народа. Казань, 1975. 162 с.
13. *Бобровников Н.А.* Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии: путевые заметки. С.-П.: Сенатская тип., 1913. 90 с.
14. *Мортазина Л.Р.* Татар педагогик фикерен өйрәнүнең теоретик һәм методологик нигезләре («Татар педагогик фикере антологиясе»н төзү тәҗрибәсе нигезендә) // TATARICA. 2014. №1(2). 209-222 б.
15. *Биктемирова Т., Хамитбаева Н.* Татарки-просветительницы // www.tataroved.ru/institut/center/ (соңгы карау: 20.06.2016).
16. *Муртазина Л.Р.* Педагогическая деятельность ликбезов в 20 – 40-е годы XX столетия (на примере Республики Татарстан): дис. … кан.пед.наук. Казань, 2003. 184 с.
17. *Шакиров Р.В.* Казанская педагогическая школа во второй половине XX века. Казань, 1999. 528 с.
18. *Шакиров Р.В.* Школа и общество: Системно-концептуальный анализ реформ образования в России в XX в. Казань: 1997. 621 с.
19. Татарстан Фәннәр академиясе президенты М.Салахов белән әңгәмә // www.azatliq.org/content/article/27113924.html/ (соңгы карау: 10.03.2016).
20. «Түркілік тәрбие» антологиясы. Алматы: Интеллсервис, 2013. 1004 б.
21. *Миңнегулов Х.* Төрки дөнья хәзинәләре // Казан утлары. № 12. 2013. 108-113 б.
22. *Қадашева Қ., Асанова У.О., Ашикбаева Б.Г.* Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдістемесі (Түркі тілдерінде сөйлейтіндер үшін). Алматы: «Кантана-пресс», 2012. 400 с.
23. Корни наши едины: из сокровищницы тюркских литератур. Казань: Магариф-Вакыт, 2014. 311 с.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТАТАР С ДРУГИМИ СТРАНАМИ И НАРОДАМИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Ляля Раисовна Муртазина,
Институт истории имени Ш.Марджани АН РТ,
Россия, 420014, г.Казань, Кремль, подъезд 5,
lyalyamur@mail.ru.

В статье рассматривается история взаимоотношений татар с другими народами и странами в области образования как одна из важнейших тенденций в развитии татарского просвещения в разные периоды исторического развития – начиная от древнетюркского и до наших дней. На основе многочисленной литературы и источников по теме исследования автор приходит к выводу, что межкультурные связи проявляются прежде всего в форме обмена опытом, использования передовых достижений других народов, взаимовлияния на педагогические процессы. Автором предпринята попытка определения роли ислама в развитии татарского просвещения, а также говорится о необходимости применения педагогического опыта родственных народов.

Ключевые слова: татарское просвещение, мектебы-медресе, зарубежные страны, взаимоотношения в области просвещения, тюркское просвещение, просвещение булгарского периода, общеисламское просвещение, традиции Золотой Орды, Казанское ханство, просветительство, джадидизм, европейское просвещение, общетюркское педагогическое наследие, родственные народы.